

## بررسی رابطه بین دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی

(مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه یزد)

مسعود حاجی‌زاده‌میمندی<sup>۱</sup>، میثم غلامی<sup>۲</sup>

### چکیده

آگاهی‌بخشی به عنوان یکی از کارکردهای دین شناخته شده است. از طرف دیگر دین یک نهاد سنتی است که با نهادها و ارزش‌های مدرن دارای چالش و شهر جایگاه اصلی ایفای حقوق شهروندی است. هدف پژوهش حاضر بررسی رابطه‌ی دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی در بین دانشجویان است که برای رسیدن به اهداف پژوهش، از نظریه‌ی لاکمن استفاده شده است. پژوهش به روش پیمایشی انجام شده و داده‌ها با ابزار پرسشنامه که از پایایی و روایی مناسب برخوردار بوده و با استفاده از شیوه‌ی نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی ساده از ۳۸۴ نفر از دانشجویان دانشگاه یزد در سال ۱۳۹۶ جمع‌آوری شده است. برای تحلیل داده‌های آماری، از تکنیک‌هایی همچون تحلیل واریانس و پیرسون در نرم افزار SPSS و طراحی مدل از Amos استفاده شده است. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که میزان دینداری دانشجویان بالا و میزان آگاهی از حقوق شهروندی آن‌ها متوسط است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رابطه‌ی معناداری بین دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی وجود دارد. با توجه به مدل رگرسیون، دینداری ۱۹/۷ درصد از واریانس حقوق شهروندی را تبیین می‌کند.

**واژگان کلیدی:** دینداری، آگاهی از حقوق شهروندی، بعد مناسکی، بعد عاطفی، دانشگاه یزد

## مقدمه و بیان مسأله

اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ تأیید و به تدریج شناخته، گسترش یافته و به زندگی عادی افراد جامعه تبدیل شده است. با این حال، با وجود تغییرات عمیق اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و سرزمینی که در ۶۰ سال گذشته رخ داده است، ما هنوز باید احترام بیشتری نسبت به حقوق بشر، چه از بعد مدنی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی قائل شویم (برون و کریستینسن<sup>۱</sup>، ۲۰۰۸: ۳). بی‌شک شناخت و مطالعه‌ی حقوق بشر است که ما را به سمت حقوق شهروندی هدایت کرده و رهنمون می‌سازد زیرا ما در دورانی زندگی می‌کنیم که زندگی شهری واقعیتی غیرقابل انکار است و هزاره‌ی جدید در حالی آغاز شده است که نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند و پیش‌بینی‌ها حاکی از آن است که تا سال ۲۰۵۰ میلادی نسبت شهرنشینی در دنیا به ۶۵ درصد خواهد رسید (شارع پور و همکاران، ۲۰۱۳: ۹۵).

امروزه جمعیت مردمی که در مناطق شهری زندگی می‌کنند از تمام ادوار تاریخ انسان بیشتر است. تخمین زده شده است که جمعیت شهری دنیا تا سال ۲۰۲۵ میلادی دو برابر خواهد شد، که بیش از ۹۰ درصد این رشد در کشورهای در حال توسعه خواهد بود. بخش عمده‌ای از این جمعیت را در این شهرها افراد حاشیه‌نشین و افرادی تشکیل می‌دهند که سابقه‌ی اقامت طولانی در این شهرها را ندارند و گاهی از لحاظ سطح مشارکت در سطح پایینی قرار دارند و نه تنها در مدیریت شهری و انجام پروژه‌های شهری مشارکت نمی‌کنند، خود مانعی در این راستا نیز هستند (صفایی پور و همکاران، ۱۳۹۰: ۹). بحث در مورد اینکه شهرنشینی چه تأثیراتی بر رفتار و نگرش‌های افراد می‌گذارد، از موضوعات با سابقه و مهم حوزه‌ی مطالعات مسائل شهری است (حقیقتیان، ۱۳۹۱: ۴۰).

اگر شهرنشینان به کمک حکومت‌ها و دولت‌ها نیابند و در حیات مدنی جامعه مشارکت نمایند، خطر تمرکز امور، دور شدن از دموکراسی، کاهش کارایی، افزایش هزینه‌ها، یکسان‌سازی امور و کاهش خلاقیت و طراوت در زندگی شهری، به وجود خواهد

آمد(شارع پور و همکاران، ۱۳۹۵:۲)؛ از این روست که مکلین<sup>۱</sup> (۲۰۱۴) اعتقاد دارد شهروندی مطمئن‌ترین و قانونی‌ترین وضعیتی است که در یک ایالت یا کشور می‌تواند وجود داشته باشد.

مفهوم شهروندی بیان‌کننده‌ی رابطه بین دولت و مردم است؛ در واقع مفهوم شهروندی مسؤولیت‌ها و وظایف دولت را در قبال مردم و نیز مسؤولیت‌ها و وظایف مردم را در قبال دولت مشخص می‌کند. در چند دهه اخیر حقوق شهروندی به یکی از پیچیده‌ترین مسائل سیاسی و اجتماعی دولت‌ها و ملت‌ها تبدیل گشته، از این رو طرفداران زیادی را به خود جلب کرده است (فتحی و مطلق، ۱۳۹۵:۶۲). به عقیده‌ی فالکس<sup>۲</sup> حقوق فردی ما هنگامی معنادار هستند که به وسیله‌ی احساس تعهد به دیگران حمایت شوند؛ دیگرانی که هم حقوق ما را به رسمیت می‌شناسند و هم به ما در ایجاد و پایدار ساختن نهادهای اجتماعی که تحقق حقوق را ممکن می‌سازند یاری می‌رسانند (شجاعی و همکاران به نقل از فالکس ۱۳۸۱). بر این اساس، اگرچه آگاهی افراد اجتماع از هر مقوله‌ی اجتماعی، تنها عامل تعیین‌کننده در اجرا و تثبیت آن محسوب نمی‌شود، اما نخستین عامل اساسی در هر گونه دگرگونی و خواست عمومی به شمار می‌آید. مادامی که میزان آگاهی افراد یک جامعه از حقوق شهروندی خود، در ابعاد مدنی، اجتماعی و سیاسی در سطح مناسبی نباشد، نه توانایی و پشتوانه‌ای نظری جهت مشارکت فعال در امور مختلف جامعه خواهند داشت و نه قدرت ابلاغ خواست عمومی خود به حاکمیت سیاسی را دارند (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵:۸۷).

از سوی دیگر دین به عنوان یک نهاد اجتماعی همواره در سیاست‌گذاری‌ها، شکل‌دهی به روابط اجتماعی، برنامه‌ریزی‌های کلان جامعه در طول تاریخ نقش مؤثر داشته است. وبر<sup>۳</sup> معتقد است عنصر عقلانیت در دین به معنی حذف جنبه‌های جادویی و رفع تناقضات و ابهامات در راه حل‌های رستگاری است. وی معتقد است که افکار مذهبی، تعیین‌کننده

---

1 -Macklin  
2 -Falx  
3-Weber

جهت کنش انسان‌هاست (تقوی مریم آبادی، ۱۳۸۸: ۳۲). دین در اندیشه‌ی ویر یک فاکتور اساسی برای تبیین مسائل جامعه است. بی‌شک این کنش انسان‌هاست که آگاهی آنان را به وجود می‌آورد و جهان اجتماعی را ایجاد می‌کند و باعث تداوم این جامعه می‌شود و از این طریق است که افراد می‌توانند همواره در برنامه‌ریزی‌های جامعه شرکت کنند و ارزش‌های اجتماعی جامعه را شکل بدهند. در جوامع سنتی قدیم، دین نقش بسزایی در شکل دادن ارزش‌های اصلی زندگی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی داشته و این ارزش‌های دینی بوده‌اند که حقوق افراد و جایگاه و نقش افراد را در زندگی بشر مشخص می‌نمودند. از طرفی با توجه به فرآیند به وجود آمدن مدرنیته دگرگونی‌های عظیمی در زندگی بشری به وجود آمد و نقش و حقوق افراد، با توجه به مسائلی که در ارتباط با مدرنیزاسیون بودند شکل گرفت، که این شکل‌گیری جدید نقش‌ها، حقوق متفاوتی را برای افراد با توجه به نیازهای اصلی آنان ایجاد کرد که یکی از این حقوق اصلی، حق شهروندی بوده است. امروزه اغلب افراد در محیط‌های شهری زندگی می‌کنند و آنچه مسلم است این است که در فضای زندگی شهری، رفع نیازها از طریق تعاملات متقابل افراد با یکدیگر صورت می‌پذیرد. بنابراین آنچه در روند این نوع زندگی ضروری به نظر می‌رسد، قاعده‌مند ساختن روابط افراد در جامعه‌ی شهری برای جلوگیری از هرج و مرج و بی‌ثباتی در جامعه است.

دانشجویان از یک سو تحت تأثیر فرهنگ دینی جامعه‌ی خود هستند؛ فرهنگی که مورد احترام خانواده‌ها و اجتماعات محلی است و از طرف نهادهای آموزشی، رسانه‌های دولتی و مطبوعات ترویج و تبلیغ می‌شود و از طرف دیگر متأثر از نهادها و ارزش‌های مدرن، بویژه دانشگاه هستند (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۷). از همین رو نقش دین به عنوان یکی از اصلی‌ترین عوامل در جهت‌دهی و دسترسی افراد به این حقوق، نقشی انکارناپذیر است. از این جهت در همین راستا است که دارند ورف (۱۹۹۴) شهروندی را موتور پویای حرکت گروه‌های اجتماعی می‌داند، چرا که اگرچه شهروندی یک موقعیت حقوقی برای برای همه‌ی افراد به شمار می‌رود اما در واقع یک امتیاز برای

عده‌ای از افراد به شمار می‌رود که از آن برخوردارند. به این ترتیب بررسی وضعیت دینداری دانشجویان و تأثیری که می‌تواند بر دسترسی این قشر اصلی در جامعه به حقوق شهروندی‌شان بگذارد، بسیار حائز اهمیت است زیرا دانشجویان به عنوان قشری از جامعه هستند که تأثیرگذاری بالایی دارند، در نتیجه این پژوهش با هدف کلی بررسی رابطه‌ی دینداری بر آگاهی از حقوق شهروندی تدوین شده و درصد پاسخگویی به این سؤال است که وضعیت دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی دانشجویان چگونه است و چه رابطه‌ای بین دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی وجود دارد؟

### پیشینه‌ی پژوهش

فتحی و مطلق (۱۳۹۵) در پژوهش خود "بررسی جامعه‌شناختی آگاهی از حقوق شهروندی در بین دانشجویان دانشگاه کردستان" به این نتایج دست یافتند که از نظر جنسیت، مردان از آگاهی بیشتری نسبت به زنان برخوردارند و در رابطه با وضعیت تأهل نیز، متأهلین از آگاهی بیشتری برخوردارند. شیرعلیزاده و همکاران (۱۳۹۳) پژوهشی با عنوان "بررسی جامعه‌شناختی رابطه‌ی دینداری با آشنایی به حقوق شهروندی" را به انجام رسانیده‌اند. یافته‌های حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که آشنایی با حقوق شهروندی با ابعاد دینداری رابطه‌ی معناداری دارد.

شهبازی و علی پناه (۱۳۹۲) تحقیقی با عنوان "بررسی جامعه‌شناختی رابطه‌ی آگاهی از حقوق شهروندی و مشارکت اجتماعی" را در شهر تبریز به انجام رسانیده‌اند. یافته‌های حاصل از این پژوهش بیانگر این موضوع است که، شهروندگرایی و مهارت‌های شهروندی در پیشگیری از اعمال قانون‌گریزانه اهمیت بسزایی دارد بنابراین لازم است تا از طریق فعال‌سازی انجمن‌های محلی و یا تشکل‌های غیر دولتی و یا حمایت سازمان ملی جوانان و کانون‌های فرهنگی مساجد برای عموم شهروندان، بتوان الگوی ارتباطات غیر رسمی و هنجارمند فراهم آورد.

حسین زاده و ابراهیم پور (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان "بررسی عوامل اجتماعی مرتبط با رضایت شهروندان شهر تبریز از رعایت حقوق شهروندی" به این نتایج دست یافتند که

در تمام آزمون‌های انجام گرفته رابطه‌ی معناداری بین رضایت شهروندان و نگرش آنها به حقوق شهروندی وجود دارد. موحد و همکاران (۱۳۸۸) در تحقیقی با عنوان "دینداری و حقوق شهروندی"، به این نتیجه رسیدند که در قسمت همبستگی بین ابعاد متفاوت دینداری با نگرش به حقوق شهروندی، بعد اعتقادی دینداری، رابطه‌ی معنادار و مستقیمی با نگرش به حقوق شهروندی دارد و بعد مناسکی همبستگی معنادار و معکوسی با نگرش به حقوق شهروندی دارد، بدین معنا که با افزایش بعد اعتقادی دینداری افراد به حقوق شهروندی مثبت‌تر می‌شود، اما با افزایش بعد مناسکی دینداری، نگرش افراد به حقوق شهروندی منفی‌تر می‌شود. همچنین دانشجویان تا میزان زیادی نگرش مثبتی به حقوق شهروندی دارند.

شبان‌ی و داودوندی (۱۳۸۹) تحقیقی با عنوان، "تحلیلی بر میزان آگاهی از حقوق شهروندی در میان دانشجویان" را به انجام رسانیده‌اند، نتایج حاصل نشان می‌دهد که میزان آگاهی در میان دانشجویان یکسان نبوده است. در میان ابعاد مختلف حقوق شهروندی، بیشترین میزان آگاهی مربوط به بعد جنسیتی بوده و کمترین آن مربوط به بعد مدنی حقوق بوده است. همچنین رابطه‌ی معناداری میان آگاهی شهروندی و نگرش‌های دانشجویان نسبت به موضوعات مختلف وجود دارد. اسکافی (۱۳۸۶) در پژوهش خود با عنوان "بررسی میزان آگاهی جوانان از حقوق و تکالیف شهروندی" این نتیجه را به دست آورده است که حدود ۷۰ درصد از افراد پاسخ‌دهنده از وظایف و حقوق خود آگاهی زیاد دارند و با افزایش بعد خانوار و وضعیت اقتصادی، میزان آگاهی افزایش می‌یابد. طبق نتایج، بیشترین تأثیر بر آگاهی را شرکت در انتخابات دارد.

زمبیل‌اس لوکایدیس<sup>۱</sup> (۲۰۱۸) در تحقیقی با عنوان "روابط در حال ظهور بین آموزش دینی و آموزش شهروندی: ادراک معلمان و معضلات سیاسی در قبرس" انجام داده‌اند. نتایج حاصل از پژوهش بیانگر این موضوع است که رابطه‌ی منفی‌ای بین آموزش و پرورش دینی و آموزش شهروندی وجود دارد. کافه و لیپه<sup>۲</sup> (۲۰۱۰) در پژوهش خود با

---

1-Zembylas & Loukaidis

2-Coffe & Lippe

عنوان "هنجارهای شهروندی در اروپای شرقی"، معتقد بودند که عموماً در پژوهش‌های اجتماعی، شهروندان اروپای شرقی سطح پایین‌تری از درگیری سیاسی - مدنی را نسبت به اروپای غربی و آمریکا نشان داده‌اند. میر و همکاران<sup>۱</sup> (۱۹۹۸) در مطالعه‌ای با عنوان "اسلام و گسترش حقوق شهروندی برای زنان در کویت"، به بررسی سازگاری اسلام و گسترش حقوق زنان به عنوان یک عنصر دموکراتیک شدن پرداختند. نتایج این پژوهش نشان داد که سنت‌گرایی اسلامی با گسترش حقوق شهروندی زنان سازگار بود، در حالی که دینداری اسلامی بدون در نظر گرفتن فرقه‌ی آنها با گسترش حقوق شهروندی انسان سازگار نبود.

### چارچوب نظری

دورکیم<sup>۲</sup> در بررسی دین رویکرد کارکردی خویش را به کار گرفته است. هری آلپرت<sup>۳</sup>، پژوهشگر دورکیمی، چهار کارکرد عمده‌ی دین را از نظر دورکیم به عنوان نیروهای اجتماعی انضباط‌بخش، انسجام‌بخش، حیات‌بخش و خوشبختی بخش طبقه‌بندی کرده است. دیویس<sup>۴</sup> چهار کارکرد برای دین عنوان کرد: اول اینکه دین عزم افراد را برای رعایت هنجارهای گروهی تقویت می‌کند، دوم اینکه مناسک دینی کارکرد حفظ باورداشت‌ها را انجام می‌دهند، سوم، دین به صورت مرجع و راهنمای واقعی برای مؤمنان عمل می‌کند، و بالاخره چهارم اینکه دین برای مجازات، یک منبع غایی فراهم می‌کند (افشانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۵).

نمونه‌ای از یک تعریف کارکردی را در تعبیر گرتز<sup>۵</sup> می‌توان مشاهده کرد، به گمان وی دین: نظامی از نمادهاست که به استقرار حالات قوی، نافذ، بادوام، درازمدت و دارای انگیزش در انسان‌ها به وسیله‌ی تشکیل مفاهیم، یک حکم کلی از وجود و پویش این مفاهیم با هاله‌ای از واقعیت اقدام می‌کند که به نظر می‌رسد حالات و انگیزش‌ها به طور

---

1-Meyer & all

2-Durkheim

3-Harry Alpert

4-Davis

5- Gertz

انحصاری واقع‌گرایانه‌اند. در این تعریف این مفهوم دارای اهمیت جامعه‌شناختی است که مهمترین عنصر "شرط معناست"، زیرا برقراری معانی مشترک، همانند نمادها، اساساً یک واقعه‌ی اجتماعی است (میر سندسی، ۱۳۹۴: ۴۳).

دین به صورت رفتاری جمعی بر روابط اجتماعی تأثیر دارد و به شکل‌گیری این روابط و نهادی شدن آن‌ها بین گروه‌های اجتماعی تأثیر عمیق دارد بنابراین با توجه با استفاده از مسائلی همچون متون دینی و بررسی کارکردهای فردی و اجتماعی دین و تعیین قلمرو و چگونگی دخالت دین در عرصه‌های گوناگون حیات آدمیان، می‌توان اهداف دین را تشخیص داد و با تعیین این اهداف و کارکردهاست که می‌توان به گونه‌ای به تحدید قلمروهای فعالیت و دخالت دین در حیات بشری همت گمارد (عیوضی، ۱۳۸۲: ۱۳۳، ۱۳۲).

در بین جامعه‌شناسان اعتقادی وجود دارد مبنی بر اینکه دین یکی از منابع مهم معنابخشی به زندگی است. به نظر وبر تمام ادیان در طول تاریخ تلاش کرده‌اند تا نیاز به معنی را رفع کنند. هدف و کارکرد تمام ادیان و پیامبران درک‌پذیر ساختن جهان و معنا بخشیدن به زندگی از طریق خلق نظام‌های ارزشی است (سراج زاده و رحیمی، ۱۳۹۲: ۸). پیتر برگر<sup>۱</sup> دین را مأمنی در مقابل جهان بی‌معنا می‌داند. برگر در تفسیر خود در باب اینکه چگونه انسان مجبور می‌شود نظم معناداری را به واقعیت تحمیل کند می‌گوید: دین نظم مقدس در آن لحظه‌ای ظهور می‌شود که به نوموس (معنای نظم اجتماعی که محصول وجود انسانی است) اجتماعی مستمر، ثبات یا مشروعیتی داده می‌شود که مأخذ از منابعی قدرتمندتر از تلاش‌های بی‌هدف خود آدمیان است. این کیفیت مقدس که در جوامع مختلف می‌تواند به چیزهای متفاوتی نسبت داده شود (از اشیا یا حیوانات مقدس گرفته تا خدایان بزرگ یا نیروهای غیرمتشخص) چیزی است غیر از انسان و در عین حال به انسان مربوط بوده، او را با واقعیت قدرتمندتری غیر از خودش ارتباط می‌دهد. این کیفیت مقدس، زندگی انسان را با نظم معنادار قدرتمندتری غیر از خودش ارتباط می‌دهد. این

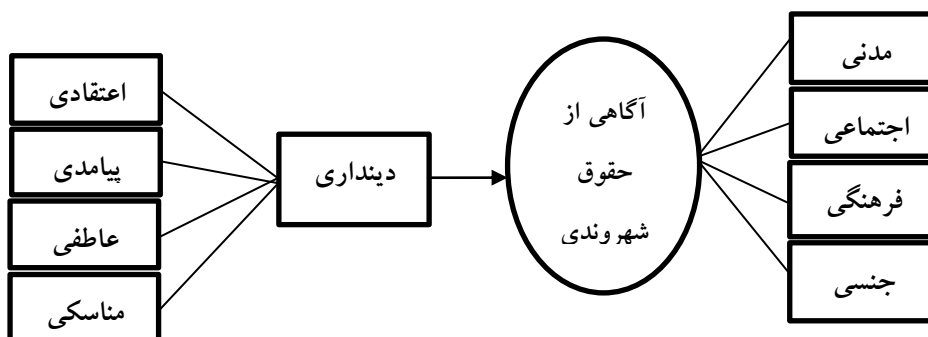


کیفیت مقدس، زندگی انسان را در نظم معنادار بزرگتری قرار می‌دهد (تامسون و دیگران، ۱۳۸۱: ۳۵). برگر مکرراً به وحشت انسان از هرج و مرج اشاره می‌کند و معتقد است که همواره ترس از بی‌معنا شدن زندگی در ما وجود دارد، به طوری که انسان، ناچار به نظام معانی که به لحاظ اجتماعی هدف‌دار است، تمایل پیدا می‌کند و دین همین کارکرد را در جامعه ایفا می‌کند، چرا که دین کوشش جسورانه است برای آنکه سراسر گیتی برای انسان معنادار شود (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۷۳).

لاکمن<sup>۱</sup> نیز بر ساخت معنا تأکید می‌کند و مدعی است که هر یک از ادیان بشری بیانگر فراگردی هستند که از طریق آن‌ها جهان نمادین به گونه‌ای اجتماعی ساخته می‌شود و با جهان روزانه ارتباط می‌یابد و جهان نمادین نیز نظامی از معناست که از طرق آن زندگی روزانه با یک واقعیت متعالی ارتباط می‌یابد. او استدلال می‌کند که چنین فراگرد معنادار مذهبی تنها برای انسان‌ها امکان‌پذیر است زیرا انسان‌ها خودآگاهند و می‌توانند درباره‌ی تجربه‌شان بازاندیشی کنند و این فراگرد کسب آگاهی، برای انسان جهان نمادین را باز می‌نماید که به واقعیت و وجود فرد، معنا می‌بخشد و خود فرد را در چارچوب این جهان نمادین قرار می‌دهد. در جوامع گذشته، این فراگرد عموماً از طریق نظام مذهبی به معنای سنتی آن عمل می‌کرد اما در جوامع کنونی، این فراگرد از طریق مفاهیمی چون تحقق نفس ابراز وجود و استقلال فردی عمل می‌کند. مفاهیمی که به ظاهر تصور نمی‌شوند سازنده‌ی ارزش‌های مذهبی باشند، ولی اگر دین را به معنای گسترده‌تر آن در نظر بگیریم، این مفاهیم نیز ماهیت مذهبی پیدا می‌کنند (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۸۴، ۲۸۵).

از طرف دیگر طی انجام مراسم شرکت‌کنندگان از اهمیت گروه و جامعه آگاه می‌شوند و حساسیت بیشتری نسبت به مسائل جامعه پیدا می‌کنند (قاسمی و امیری، ۱۳۹۰: ۳۰). او دین را تحقق معنای غایی تلقی می‌کند؛ از همین رو چون دین بر معنا داشتن زندگی انسان‌ها تأکید دارد و یکی از ویژگی‌های انسان آگاه، معناداری زندگی اوست، می‌توان گفت هدف دین، همچنین هدف لاکمن از آگاهی، متعالی ساختن زندگی است. بر پایه‌ی

این نظریه می‌توان گفت انجام فعالیت‌های مذهبی است که به فرد آگاهی می‌بخشد و همین آگاهی بخشی است که فرد را جزئی از یک گروه می‌کند، دین احساسی را در فرد به وجود می‌آورد که خود را بیش از پیش در درون گروه احساس کند. از این رو به گمان وی معنا از طریق نیت‌مندی آگاهی شکل می‌گیرد، بنابراین محصول آگاهی است (کسلر، ۱۳۹۴: ۱۷۷).



شکل شماره (۱) مدل مفهومی پژوهش

در مجموع با توجه چارچوب نظری و مدل نظری، فرضیات تحقیق به شرح زیر هستند:

- ۱- بین دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی رابطه وجود دارد.
- ۲- بین ابعاد دینداری و ابعاد آگاهی از حقوق شهروندی رابطه وجود دارد.

### روش شناسی

پژوهش حاضر به لحاظ زمانی جزو بررسی‌های مقطعی به حساب می‌آید به این دلیل که محدودیت زمانی فرصت بررسی طولی را فراهم نمی‌آورد. از سوی دیگر به دلیل اینکه داده‌های مرتبط با متغیرها با استفاده از پرسشنامه جمع‌آوری شده است، این پرسشنامه پس از تدوین، در طیف ۵ درجه‌ای لیکرت برای گویه‌های مربوط به هر دو متغیر در اختیار پاسخگویان قرار گرفت. جامعه‌ی آماری پژوهش، کلیه‌ی دانشجویان دانشگاه یزد در نیمسال دوم تحصیلی ۹۵-۹۶ معادل ۱۴۰۰۰ نفر بوده‌اند که با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی ساده متناسب با حجم به عنوان نمونه هستند، که با استفاده

از فرمول کوکران نمونه‌ای ۳۸۴ نفری از آن‌ها مورد مطالعه قرار گرفتند. داده‌های مورد استفاده پس از جمع‌آوری و تدوین، به کمک نرم‌افزار *SPSS* تجزیه و تحلیل گردید و سپس به منظور وجود رابطه‌ی احتمالی بین متغیرهای فرضیات، از روش‌های آماری همچون *t*، تحلیل واریانس و ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. همچنین برای طراحی مدل پژوهش از نرم‌افزار *Amos* استفاده گردیده است.

### روایی و پایایی

در پژوهش حاضر برای محاسبه‌ی اعتبار ابزار اندازه‌گیری از روش اعتبارمحتوایی استفاده شده است. به این ترتیب که نظر کارشناسان و صاحب نظران و استادان در این حوزه پرسیده و در مرحله‌ی بعد، پس از تعیین صحت و سقم عبارات، مقیاس‌ها و پرسش‌ها به صورت پرسشنامه‌ای تنظیم و مورد بررسی بر روی ۳۰ نفر از پاسخگویان پیش‌آزمون قرار گرفت. پایایی پرسشنامه نیز با استفاده از آزمون آلفای کرونباخ مورد تأیید قرار گرفت.

جدول شماره‌ی (۱): پایایی، سطح سنجش، و تعداد گویه‌های متغیرهای پژوهش

متغیر	سطح سنجش	شاخص‌ها	گویه‌ها	تعداد گویه	آلفای کرونباخ	
دینداری	فاصله‌ای	اعتقادی	شیطان واقعاً وجود دارد- من به وجود فرشته اعتقاد دارم- قرآن کلام خداست و هر چه می‌گوید حقیقت محض است.	۷	۰/۸۵	
			عاطفی	بعضی وقتها احساس ترس از خداوند به من دست می‌دهد- کسی که به خدا ایمان دارد از مرگ نمی‌ترسد- گاهی احساس می‌کنم به خدا نزدیک شده‌ام.	۶	۰/۷۴
			پیامدی	توافق بر سر عدم سخت‌گیری در خرید و فروش مشروبات الکلی- مذهبی بودن یا نبودن رهبران سیاسی چندان مهم نیست- با پدیده‌ی بد حجابی باید مبارزه کرد.	۵	۰/۷۱

۰/۷۸	۸	هر چند وقت یکبار برای ادای نماز جماعت به مسجد می‌روید؟- چقدر قرآن می‌خوانید؟- آیا در نماز جمعه شرکت می‌کنید؟	مناسکی		
۰/۶۰	۸	برخی از افراد به دلیل برخی مناصب و مسؤولیت‌های مهم می‌توانند از امتیازات ویژه‌ای برخوردار شوند- با توجه به شرایط جامعه می‌توان برای برخی از اقوام امتیازاتی قائل بود.	مدنی	فاصله‌ای	آگاهی از حقوق شهروندی
۰/۶۱	۳	همه‌ی مردم حق برخورداری از امکانات مختلف (آموزشی، بهداشتی، بیمه، مسکن) را دارند- همه‌ی افراد جامعه حق دارند از امنیت کامل برخوردار باشند.	اجتماعی		
۰/۶۳	۲	پیروان همه‌ی ادیان و مذاهب در برپایی مراسم مذهبی خود باید آزاد باشند- قومیت‌ها باید حق انتشار کتاب و نشریات به زبان مادری را داشته باشند.	فرهنگی		
۰/۶۱	۲	زنان بهتر است به امور داخل خانه بپردازند و امور خارج از منزل را به مردان واگذار کنند- چون احساساتی تصمیم می‌گیرند زنان نباید از حق رأی برخوردار باشند.	جنسیتی		

### تعاریف مفهومی متغیرها

#### الف- حقوق شهروندی

شهروندی، مجموعه‌ای از حقوق و وظایفی است که دستیابی هر فرد به منابع اجتماعی و اقتصادی را تعیین می‌کند. مارشال<sup>۱</sup> شهروندی را به سه عنصر مدنی، سیاسی و اجتماعی تحلیل می‌کند که از جمله حقوقی است که شهروند در رابطه با دولت دارد (سالاری و صفوی سهی، ۱۳۹۶: ۱۱۸).

۱- حقوق اجتماعی: حق تشکیل سازمان، انجمن و سندیکا برای تجمیع، بیان و برآوردسازی مطالبات اجتماعی، حق برخورداری از بهداشت عمومی، حق برخورداری از

آموزش فراگیر و عمومی، حق برخورداری از حمایت قانون، حق برخورداری از رفتار برابر در مقابل دستگاه قضایی، حق داشتن دستمزد عادلانه، حق داشتن استراحت و توزیع اوقات فراغت، حق زنان در برخورداری از حقوق برابر با مردان، حق برخورد مبتنی بر کرامت انسانی و رعایت حقوق طبیعی از طرف حکومت، حق برخورداری از آزادی تجمع برای اعتراض مسالمت‌آمیز و حقوقی مشابه (کاستلز و دیویدسون، ۱۳۸۲: ۲۲۷).

۲- حقوق مدنی: بر آزادی‌های فردی تأکید دارد و از منظر خاص، بیانگر مبارزات تاریخی در مقابل قدرت‌های استبدادی پادشاهان است، آزادی‌های بیان، اندیشه، عقیده، دینی و... برابری در مقابل قانون و ممنوعیت تبعیض بر اساس جنسیت، نژاد، رنگ و... از جمله حقوق مدنی به شمار می‌روند (مرجانی ریک، ۱۳۹۵: ۱۰۱).

۳- حقوق فرهنگی: تحولات در چند دهه‌ی اخیر در مسیر اهمیت یافتن فرهنگ و فرهنگی شدن عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوده است، از این رو فرهنگی شدن شهروندی نیز امری اجتناب‌ناپذیر است. نظریه‌پردازان اجتماعی با تأکید بر تنوع فرهنگی در بستر جهانی شدن معتقدند که حقوق فرهنگی شهروندان به همان اندازه حقوق سیاسی، مدنی و اجتماعی آنان دارای اهمیت است (ترنر، ۱۹۹۳، به نقل از فاضلی، ۱۳۸۹).

۴- حقوق جنسیتی: بر محور حذف هر گونه تبعیض علیه زنان مطرح شده است. حقوق جنسیتی در ابعاد اجتماعی، مدنی، اقتصادی و سیاسی برای رفع تبعیض از زنان در نظر گرفته می‌شود. حتی برخی دیدگاه‌ها، زنان را نیازمند برخورداری از حقوق ویژه در مقایسه با مردان می‌دانند که باید شناخته و به آنان اعطا شود (مرجانی ریک، ۱۳۹۵: ۱۰۳).

#### ب- دینداری

دینداری عبارت خواهد بود از پذیرش تمام یا بخشی از عقاید، اخلاقیات و احکام دینی به نحوی که شخص دیندار خود را ملزم به تبعیت و رعایت از این مجموعه بداند (یغمایی، ۱۳۸۰: ۱۹۰).

۱- بعد پیامدی: بر رفتار روزمره و غیر دینی افراد ناظر است.

- ۲- بعد مناسکی: شامل تمام شعائر یا مناسک (رفتارهای دینی) و دعاهاست.
- ۳- بعد اعتقادی: نوعی ادراک فردی برخاسته از معرفت دینی است که به فرد بینش خاصی نسبت به حقانیت اصول دینی می‌دهد؛ باورهایی که پیروان دین به آن اعتقاد دارند.
- ۴- بعد عاطفی: موقعیت‌های ایجاد شده‌ای که فرد خود را در مقابل یک نیروی برتر می‌بیند (امام زمانی و فولادیان، ۱۳۹۱: ۴۳).

## یافته‌های پژوهش

### الف- یافته‌های توصیفی

پردازش داده‌ها نشان می‌دهد ۶۴/۱ درصد پاسخگویان را زنان که معادل ۲۴۶ نفر هستند و ۳۵/۹ درصد را مردان که معادل با ۱۳۸ نفر هستند تشکیل داده‌اند. بزرگترین سن در پاسخگویان ۴۸ سال و کوچکترین سن، ۱۸ سال بوده است که از این بین ۷۰/۳ درصد را گروه سنی ۱۸-۲۲ سال، ۱۸/۲ درصد را ۲۳-۲۷ سال، ۳/۴ درصد را ۲۸-۳۲ سال، ۱/۳ درصد را ۳۳-۳۷ سال، ۰/۳ درصد را ۴۳-۴۷ سال و ۰/۳ درصد هم گروه سنی ۴۸ سال تشکیل داده‌اند و ۶/۳ درصد معادل ۲۴ نفر هم به این سؤال هیچ پاسخی نداده‌اند.

در قسمت وضعیت تأهل، ۸۳/۱ درصد را مجردها و ۱۶/۹ درصد را متأهلان تشکیل داده‌اند. از نظر تحصیلات، ۵/۵ درصد مدرک تحصیلی کاردانی، ۷۴/۵ درصد کارشناسی، ۱۶/۷ درصد کارشناسی ارشد و ۲/۷ درصد دکتری داشته و ۱ درصد هم بدون پاسخ وجود داشته‌اند. در وضعیت اشتغال نتیجه بیانگر این است که ۸۱/۵ درصد افراد بیکار هستند، ۱۶/۴ هم شاغل بوده و ۱ درصد هم از بیان شغل خود سر باز زده‌اند. از این میان ۶۶/۴ درصد در گروه علوم انسانی، ۱۹/۵ درصد در گروه علوم پایه، ۱۲/۲ درصد در گروه فنی و مهندسی و ۱/۸ درصد هم در سایر گروه‌ها قرار داشته‌اند.

جدول (۲) میانگین، واریانس، انحراف معیار و... مربوط به دینداری و حقوق شهروندی

متغیر	گروه	میانگین	واریانس	انحراف معیار	مینیمم	ماکزیمم
دینداری	مرد	۸۹/۶۷	۳۱۹/۴۶	۱۷/۸۷	۳۵/۰۰	۱۱۹/۰۰
	زن	۹۱/۷۶	۲۰۱/۳۲	۱۴/۱۹	۳۲/۰۰	۱۲۳/۰۰
حقوق شهروندی	مرد	۵۹/۸۳	۵۴/۲۲	۷/۳۶	۳۷/۰۰	۷۵/۰۰
	زن	۶۰/۵۷	۳۱/۴۸	۵/۶۱	۴۱/۰۰	۷۵/۰۰

در بحث درآمد نتایج حاصله به شرح زیر است:

۱۱/۵ درصد پاسخگویان درآمد کمتر از ۹۰۰ هزار تومان، ۱۵/۴ درصد، بین ۹۰۰ هزار تومان تا ۱ میلیون و ۲۰۰ هزار تومان، ۱۲/۸ درصد هم بین ۱ میلیون و ۲۰۰ هزار تومان تا ۱ میلیون و ۵۰۰ هزار تومان، ۸/۱ درصد بین ۱ میلیون و ۵۰۱ هزار تومان تا ۱ میلیون و ۸۰۰ هزار تومان، ۱۲/۵ درصد بین ۱ میلیون و ۸۰۰ هزار تومان تا ۲ میلیون و ۱۰۰ هزار تومان، ۸/۹ درصد بین ۲ میلیون و ۱۰۰ هزار تومان تا ۲ میلیون و ۴۰۰ هزار تومان، ۸/۶ درصد بین ۲ میلیون و ۴۰۱ هزار تومان تا ۲ میلیون و ۷۰۰ هزار تومان، ۱۶/۴ درصد بالای ۲ میلیون و ۷۰۰ هزار تومان دارند و ۶ درصد هم به این سؤال پاسخ نداده‌اند.

جدول شماره‌ی (۳): وضعیت دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی دانشجویان

متغیر	وضعیت		درصد معتبر
دینداری	پایین	-	۵/۷
	متوسط	-	۴۳/۰
	بالا	●	۵۱/۳
آگاهی از حقوق شهروندی	پایین	-	۵/۲
	متوسط	●	۵۹/۱
	بالا	-	۳۵/۷

نتایج به دست آمده در جدول بالا به این شرح است: میزان دینداری دانشجویان ۵۱/۳ درصد است، که نشان از بالا بودن دینداری دارد و میزان آگاهی از حقوق شهروندی

آنان ۵۹/۱ درصد به دست آمده است که بیانگر متوسط بودن وضعیت این متغیر در بین دانشجویان است.

### ب- یافته‌های استنباطی

#### نتایج آزمون فرضیات

جدول شماره (۴) آزمون ضریب پیرسون فرضیات اصلی

دینداری- ابعاد حقوق شهروندی	نوع آزمون	مقدار آماره	sig	حقوق شهروندی- ابعاد دینداری	نوع آزمون	مقدار آماره	sig
دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی	پیرسون	-۰/۲۷	۰/۰۰	آگاهی از حقوق شهروندی و بعد اعتقادی	پیرسون	-۰/۲۲	۰/۰۰
دینداری و آگاهی از حقوق مدنی	پیرسون	-۰/۲۰	۰/۰۰	آگاهی از حقوق شهروندی و بعد عاطفی	پیرسون	-۰/۱۸	۰/۰۰
دینداری و آگاهی از حقوق اجتماعی	پیرسون	۰/۵۹	۰/۲۴	آگاهی از حقوق شهروندی و بعد پیامدی	پیرسون	-۰/۲۸	۰/۰۰
دینداری و آگاهی از حقوق فرهنگی	پیرسون	-۰/۲۲	۰/۰۰	آگاهی از حقوق شهروندی و بعد مناسکی	پیرسون	-۰/۲۲	۰/۰۰
دینداری و آگاهی از حقوق جنسیتی	پیرسون	-۰/۲۷	۰/۰۰	مجموع	۳۸۴ نفر		

نتایج حاصل از جدول بیانگر این موضوع است که ضریب معناداری پیرسون در بین تمام فرضیات به غیر از فرضیه‌ی سوم (دینداری و آگاهی از حقوق اجتماعی)، معنادار و برابر با ۰/۰۰ به دست آمده است و به دلیل آن که کمتر از ۰/۰۵ است، ضرایب حاصل معنادار است. و به این دلیل که مقدار آماره‌ی پیرسون منفی است، با افزایش متغیر مستقل، با کاهش متغیر وابسته روبرو هستیم.



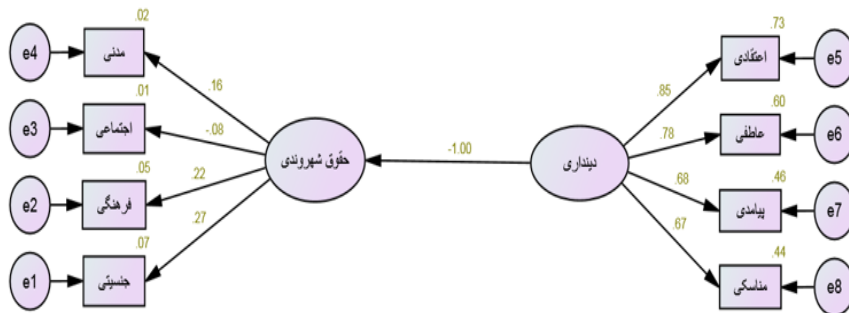
در ادامه برای مشخص شدن سهم تأثیر هر یک از متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، از تحلیل رگرسیونی استفاده شده است. همانطور که نتایج حاصل از جدول (۵) نشان می‌دهد، بعد پیامدی با بتای  $0/163-$  و سطح معناداری  $0/01$  بیشترین تأثیر را بر متغیر وابسته گذاشته است. همچنین ضریب همبستگی متغیرهای مستقل با متغیر حقوق شهروندی، برابر با  $R=197/$  و ضریب تعیین تعدیل شده برابر با  $0/029$  به دست آمده است. این ضریب بیانگر آن است که  $19/7$  درصد از واریانس متغیر آگاهی از حقوق شهروندی را تبیین می‌کند. همچنین مدل رگرسیونی تبیین شده طبق آزمون تحلیل واریانس، خطی و معنادار است، زیرا مقدار آزمون  $F$  برای تبیین معناداری اثر متغیرهای مستقل بر آگاهی از حقوق شهروندی برابر با  $3/83$  و سطح معناداری  $0/00$  است.

جدول (۵) نتایج رگرسیونی گام به گام برای تبیین آگاهی از حقوق شهروندی

sig	t	ضرایب استاندارد شده (Beta)	ضرایب استاندارد نشده		متغیر مستقل
			B	خطای معیار	
0/00	12/991	-	4/80	0/370	مقدار ثابت
0/89	-132	-0/10	-0/15	0/116	اعتقادی
0/89	-127	-0/09	-0/15	0/120	عاطفی
0/01	-2/529	-0/163	-0/194	0/077	پیامدی
0/52	-630	-0/40	-0/056	0/089	مناسکی

در پایان نیز مدل معادله‌ی ساختاری پژوهش ترسیم شده است. مدل با استفاده از نرم‌افزار Amos رسم گردیده و رای بررسی برازش مدل‌ها به چند شاخص ترجمه شده است: اگر مربع کای معنادار باشد بدین معنی است که مدل برای داده‌های جامعه، پذیرفتنی نیست (در اینجا مربع کای معنادار شده است)، ولی مربع کای تحت تأثیر حجم نمونه قرار می‌گیرد. بنابراین، از شاخص مربع کای نسبی (از تقسیم مربع کای بر درجه‌ی آزادی به دست می‌آید) استفاده شده است. شاخص مربع کای نسبی در این مدل، برابر  $4/57$  شده که مطلوب است.

در برنامه‌ی ایموس، بر پایه‌ی قرارداد باید مقدار تمام شاخص‌های برازش ذکر شده برابر یا بزرگتر از ۰/۹۰ باشد تا مدل پذیرفته شود. شاخص RMSEA برای مدل‌های خوب، برابر ۰/۱۰ (در برخی منابع ۰/۰۸ یا کمتر قید شده است) است. ریشه‌ی خطای میانگین مجذورات تقریبی (RMSEA) در مدل ارائه شده برابر ۰/۰۹۷ است. میزان مؤلفه‌های GFI، CFI، NFI و IFI نیز در مدل به ترتیب برابر ۰/۹۴، ۰/۹۰، ۰/۸۸، ۰/۹۰ است. نهایتاً با توجه به شاخص‌ها و خروجی‌های نرم‌افزار ایموس، مدل برازش مطلوبی دارد.



شکل شماره‌ی (۲): مدل ساختاری ارتباط بین دینداری و حقوق شهروندی

جدول (۶) - شاخص‌های نیکویی برازش

IFI	NFI	CFI	GFI	RMSEA	Chi- square	شاخص
۰/۹۰	۰/۸۸	۰/۹۰	۰/۹۴	۰/۰۹۷	۴/۵۷	مقدار

### بحث و نتیجه‌گیری

حقوق شهروندی به عنوان یکی از اساسی‌ترین مبانی نظری و فکری در جوامع دموکراتیک و اساس زندگی دموکراتیک به شمار می‌رود؛ از همین رو موضوع بسیاری از محافل علمی شده است و از آنجا که هنوز دینداری بنا بر دیدگاه دورکیم عامل همبستگی اجتماعی است، شناخت و بررسی رابطه‌ی این دو مفهوم داری ضرورت است. معنا و مفهوم دینداری و شهروندی طی ادوار مختلف تاریخ، دستخوش تغییرات بسیار زیادی شده است ولی نکته‌ی مشترک بین آن‌ها، این است که در همه‌ی ادوار،

دین عنصر اصلی تشکیل‌دهنده‌ی شهروندی در جامعه بوده است. هر جامعه‌ای با توجه به زمینه‌های دینی و فرهنگی خود، نیاز به شهروندانی دارد تا بتوانند در چارچوب وظایفی که ارزش‌ها و هنجارهایی که جامعه برای آن مشخص کرده‌اند، عمل کنند. دستیابی به اینچنین هدفی نیازمند زمینه‌سازی‌های فراوان است، به همین دلیل است که دین در شناخت شهروندان از وظایفشان نقش بسزایی داشته است و نقشی محوری در پایه‌ریزی ساختارهای انسانی دارد. بدیهی است که برای تشکیل جامعه‌ای که ساختار-هایی متناسب با ارزش‌های آن داشته باشد، توجه به ابعاد شهروندی افراد دارای اهمیت است.

نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که دانشجویان به عنوان یک قشر تحصیل‌کرده، از میزان دینداری بالا و آگاهی از حقوق شهروندی، در حد متوسطی برخوردارند. همچنین بر اساس یافته‌های تحلیلی تحقیق، رابطه‌ی معکوس و معناداری بین دینداری و آگاهی از حقوق شهروندی وجود دارد که با افزایش دینداری، آگاهی از حقوق شهروندی کاهش پیدا می‌کند و بر عکس.

یافته‌های این پژوهش با نتایج پژوهش‌های، شیرعلیزاده و همکاران (۱۳۹۳) مبنی بر معنادار بودن متغیرهای پژوهش و موحد و همکاران (۱۳۸۸) با توجه به معکوس بودن نتایج حاصل از فرضیات و میر و همکاران (۱۹۹۸) مبنی بر اینکه با گسترش دینداری با کاهش آگاهی از حقوق شهروندی مواجهیم، همسو بوده است. همچنین با نتایج لوکایدیس (۲۰۱۸) مبنی بر اینکه آموزش‌های دینی موجب کاهش آموزش‌های شهروندی می‌شود و رابطه‌ای معکوس با یکدیگر دارند، یکسان است ولی نتایج پژوهش با تحقیق همتی و احمدی (۱۳۹۳) کاملاً ناهمسو بوده است. در این پژوهش از نظریه‌ی لاکمن به عنوان چارچوب نظری استفاده شده است. وی دین را عاملی برای شکل دادن به روابط آدمیان در سطح اجتماع و دینداری را موجب معنابخشی می‌داند چرا که دین علاوه بر اینکه تعاریف جدیدی از زندگی را پیش روی انسان‌ها می‌گذارد و آن‌ها را از حقوق و وظایفی که در جامعه دارند آگاه می‌سازد و این آگاهی

تولیدکننده‌ی معناست (کسلر، ۱۳۹۴: ۱۷۸).

در مجموع می‌توان گفت دینداری در جامعه‌ی ما چه در سطح فردی و چه در سطح جمعی، مسأله‌ای حائز اهمیت در حوزه‌ی آگاهی از حقوق شهروندی است. اگرچه با توجه به نظریه‌ی لاکمن به نظر می‌رسید که رابطه‌ی مثبت و معناداری بین فرضیات پژوهش حاصل شود ولی عکس این مسأله به دست آمد. شاید بخشی از این مسأله مربوط به عدم آگاهی افراد از حقوق خود و بخصوص حقوق شهروندی خود در جامعه باشد. از آنجا که میزان آگاهی از حقوق شهروندی در سطح متوسطی بوده، برگزاری کلاس‌های آموزشی بسیار کارگشا خواهد بود. ترغیب دانشجویان برای فراگیری حقوق شهروندی باعث افزایش مشارکت آنان در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی و طراوت زندگی شهری می‌شود. همچنین اجرای طرح‌های مشارکتی برای حضور بیشتر دانشجویان در فعالیت‌های اجتماعی دانشگاهی، نقشی مؤثر در بالا بردن آگاهی آنان از حقوق شهروندی خود دارد.

## منابع و ماخذ

- آرون، ریمون. (۱۳۸۱). *مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی*، باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اسکافی، مریم. (۱۳۸۶). بررسی میزان آگاهی شهروندان از حقوق و تکالیف شهروندی (مطالعه موردی: شهر مشهد)، *مجله‌ی علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*.
- افشانی، سید علیرضا، یاسین خرم پور و سجاد ممبینی. (۱۳۹۳). بررسی رابطه‌ی دینداری و خودشکوفایی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه یزد)، *فصلنامه‌ی توسعه اجتماعی-فرهنگی*، دوره‌ی سوم، شماره‌ی ۱، ۲۹-۵۲.
- امام زمانی، فریبا و احمد فولادیان. (۱۳۹۱). تأثیر شیوه‌های جامعه‌پذیری دینی در خانواده بر دینداری نوجوانان، *فصلنامه‌ی فقه و تاریخ تمدن ملل اسلامی*، شماره‌ی ۳۱: ۳۳-۵۶.
- تامسون، کنت و دیگران. (۱۳۸۱). *دین و ساختار اجتماعی*، مقالاتی در جامعه‌شناسی دین، ترجمه‌ی علی بهرام‌پور و حسن محدثی، تهران: انتشارات کویر.
- تقوی مریم‌آبادی، حمید. (۱۳۸۸). *بررسی رابطه‌ی بین نظم خانواده و بازتولید دینداری در بین شهروندان یزدی*، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، دانشکده‌ی علوم اجتماعی، دانشگاه یزد.
- توسلی، غلامعباس و محمود نجاتی حسینی. (۱۳۸۳). *واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران*، *مجله‌ی جامعه‌شناسی ایران*، دوره‌ی ۵: ۳۲-۶۲.
- حسام، فرحناز. (۱۳۸۲). *هویت شهروندی، اندیشه و پژوهش*، سال پنجم، شماره‌ی ۲۱.
- حسین زاده، پروین و داوود ابراهیم پور. (۱۳۹۲). بررسی عوامل اجتماعی مرتبط با رضایت شهروندان شهر تبریز از رعایت حقوق شهروندی، *فصلنامه‌ی مطالعات جامعه‌شناسی*، سال ششم، شماره‌ی ۲۱: ۵۹-۷۲.
- حقیقتیان، منصور. (۱۳۹۱). بررسی تأثیر شهرنشینی بر روابط اجتماعی در شهر بوشهر (آزمون نظریه‌ی لوئیس ویرث)، *مجله‌ی پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، سال سوم، شماره‌ی هشتم، ۳۹-۵۰.
- دیرک، کسلر. (۱۳۹۴). *نظریه‌های روز جامعه‌شناسی از آیزنشتات تا پسامدرن‌ها*، مترجم

کرامت‌الله راسخ، تهران: آگه.

- ذکایی، محمد سعید. (۱۳۸۱). آموزش شهروندی، نشریه‌ی علوم اجتماعی (رشد آموزش علوم اجتماعی)، شماره‌ی ۱۹: ۲۲-۲۹.
- ربانی، رسول؛ منصور حقیقتیان و محمد اسماعیلی. (۱۳۸۵). بررسی عوامل اجتماعی، فرهنگی و میزان آگاهی افراد از حقوق شهروندی (شهر اصفهان در سال ۱۳۸۴)، فصلنامه‌ی علمی - پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، سال اول، شماره‌ی ۱، ۸۵-۱۰۶.
- زارع، ذکریا؛ فاطمه ملک پور. (۱۳۹۵). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر آگاهی از حقوق شهروندی در بین شهروندان شهر سنندج، فصلنامه‌ی پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، سال ۱۱، شماره‌ی ۴: ۱۶۱-۱۸۰.
- سالاری، محمد و مریم صفوی سهی. (۱۳۹۶). نقش نهاد شورای اسلامی شهر در اعتلای حقوق شهروندی (مورد مطالعه: شورای اسلامی شهر تهران)، فصلنامه‌ی علمی - پژوهشی اقتصاد و مدیریت شهری، شماره‌ی ۵.
- سراج زاده، سید حسین و رحیمی، فرشید. (۱۳۹۲). رابطه‌ی دینداری با معناداری زندگی در یک جمعیت دانشجویی، فصلنامه‌ی راهبرد فرهنگ، شماره‌ی ۲۴، دوره‌ی ۶: ۷-۳۰.
- شارع پور، محمود و اکبر علوی نیا و مریم شعبانی. (۱۳۹۵). بررسی میزان آگاهی از حقوق و مسؤولیت‌های شهروندی نسبت به امور شهری و عوامل اجتماعی مرتبط آن، فصلنامه‌ی مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال ۶، شماره‌ی ۱۸، دوره‌ی ۶: ۱-۲۲.
- شجاعی زند، فرشید و علیرضا شجاعی زند و بهاره آروین. (۱۳۹۶). مطالعه‌ی تجربی روندهای شکل‌گیری دین، فصلنامه‌ی راهبرد فرهنگ، شماره‌ی ۳۷، دوره‌ی ۱۰: ۵۱-۷۲.
- شجاعی، احمد و رضا هاشمی معصوم آباد و مهتاب کریمی و ساسان نیکفال مغانلو. (۱۳۹۴). بررسی حقوق شهروندی از دیدگاه دین اسلام، مجموعه مقالات دومین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی، تهران.

- شهبازی، مظفرالدین و زهرا علی پناه. (۱۳۹۲). بررسی جامعه‌شناختی رابطه‌ی آگاهی از حقوق شهروندی و مشارکت اجتماعی شهروندان در سال ۱۳۹۲ (مورد مطالعه: شهروندان بالای ۱۸ سال شهر تبریز)، دومین کنفرانس ملی جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان.
- شیبانی، ملیحه و طاهره داوود وندی. (۱۳۸۹). تحلیلی بر میزان آگاهی از حقوق شهروندی در میان دانشجویان، فصلنامه‌ی رفاه و توسعه‌ی اجتماعی، شماره‌ی ۵: ۳۵-۶۰.
- شیرعلیزاده، حسن، لیلا عظیمی و صمد رسول زاده اقدم. (۱۳۹۳). بررسی جامعه‌شناختی رابطه‌ی بین دینداری با آشنایی از حقوق شهروندی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال)، فصلنامه‌ی مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال یازدهم، شماره‌ی ۵۵: ۴۱-۶۶.
- صفایی پور، مسعود و سجاد ملایی و علی اصغر آدینه وند. (۱۳۹۰). مفهوم شهروندی، چالش‌ها و موانع قانونی پیش رو در ایران، کتاب سمینار رسانه و آموزش شهروندی، اداره‌ی کل آموزش‌های شهروندی شهرداری تهران.
- عزیزاده، سکینه. (۱۳۷۷). درآمدی بر مطالعات مردم‌شناسی دین، فصلنامه‌ی نمایه پژوهش، شماره‌ی ۵.۶.
- عیوضی، محمد رحیم. (۱۳۸۲). درآمدی بر رویکرد جامعه‌شناختی دین در حوزه‌ی دین‌پژوهشی، فصلنامه‌ی قبسات، شماره‌ی ۲۷: ۱۲۷-۱۴۰.
- فاضلی، محمد. (۱۳۸۹). ارزیابی تأثیرات اجتماعی، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- فتحی، مرضیه، مطلق، معصومه. (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی آگاهی از حقوق شهروندی در بین دانشجویان دانشگاه کردستان، فصلنامه‌ی پژوهش‌های جامعه‌شناختی، سال ۱۰، شماره‌ی ۱.
- قاسمی، وحید و زهرا امیری اسفرجانی. (۱۳۹۰). تبیین جامعه‌شناختی دینداری بر سرمایه‌ی اجتماعی درون‌گروهی (مطالعه‌ی موردی: شهر اصفهان)، فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی کاربردی، سال ۲۲، شماره‌ی ۴۲: ۲۱-۴۶.
- کاستلز، استنفن و آلیستر دیویدسن. (۱۳۸۲). مهاجرت و شهروندی، ترجمه‌ی تقی لو،

- تهران: نشر پژوهشکده‌ی مطالعات راهبردی، چاپ اول.
- کوزر، لوئیس. (۱۳۸۲). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
  - مادورو، اتو. (۱۳۸۱). *رویکردهای نومارکسیستی در زمینه‌ی استقلال نسبی در دین و ساختار اجتماعی*، علی بهرام پور و حسن محدثی، تهران: نشر کویر.
  - مرجانی ریک، سجاد. (۱۳۹۵). *تحلیل رابطه‌ی آگاهی از حقوق شهروندی با توسعه‌ی اجتماعی (مطالعه‌ی موردی: شهروندان شهر رشت)*، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد، دانشکده‌ی علوم انسانی.
  - موحد، مجید و ماندانا کریمی. (۱۳۹۵). *مطالعه‌ی رابطه‌ی عوامل اجتماعی فرهنگی با نگرش نسبت به حق الناس (مطالعه‌ی موردی: جوانان ۱۸-۲۹ سال شهر شیراز)*، *فصلنامه‌ی توسعه‌ی اجتماعی*، دوره‌ی دهم، شماره‌ی ۴.
  - موحد، مجید و محمد تقی عباسی شوزایی و محمد دلبر. (۱۳۸۸). *دینداری و حقوق شهروندی: بررسی جامعه‌شناختی رابطه‌ی دینداری با حقوق شهروندی*، *فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی*، دوره‌ی ۵: ۱۴۳-۱۶۶.
  - میرسنده‌ی، محمد. (۱۳۹۴). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دین و انواع دینداری*، تهران: جامعه‌شناسان، چاپ دوم.
  - نجاتی حسینی، محمود و میثم قدسی. (۱۳۹۳). *قرائت شهروندان شهر ایوان از حقوق شهروندی*، *فصلنامه‌ی فرهنگ ایلام*، دوره‌ی ۱۵: ۷-۲۶.
  - هزار جریبی، جعفر. (۱۳۹۰). *احساس امنیت اجتماعی از منظر توسعه‌ی گردشگری*، *مجله‌ی جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، سال ۲۲، شماره‌ی ۴۲: ۱۲۱-۱۴۲.
  - همتی، رضا، وکیل احمدی. (۱۳۹۳). *تحلیل جامعه‌شناختی از وضعیت فرهنگ شهروندی و عوامل تبیین کننده‌ی آن (مورد مطالعه: شهر ایوان)*، *فصلنامه‌ی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه‌ی اجتماعی*، سال پنجم، شماره‌ی ۱۸: ۱۳۹-۱۸۲.
  - همیلتون، ملکم. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی دین*، محسن ثلاثی، تهران: نشر تبیان.
  - ویلم، ژان پل. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی ادیان*، عبدالرحیم گواهی، تهران: نشر تبیان.



- یغمایی، محمدتقی. (۱۳۸۰). دینداری نوجوانان و عوامل مؤثر بر آن، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشکده‌ی علوم انسانی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- Brown, A. M. B., & Kristiansen, A. (2008). **Urban policies and the right to the city: Rights, responsibilities and citizenship.**
  - Coffé, H., & van der Lippe, T. (2010). Citizenship Norms in Eastern Europe. *Social Indicators Research*, 96(3), 479-496.
  - Dahrendorf, R (1994). " *Citizenship and : Beyond: The social Dynamics of an Idea*", in B.S Turner and Hamilton(ed) *Citizenship Critical Concept*, London :Rutledge.
  - Macklin, A. (2014). **Citizenship revocation, the privilege to have rights and the production of the alien.** *Queen's LJ*, 40, 1.
  - Meyer, K., Rizzo, H., & Ali, Y. (1998). Islam and the extension of citizenship rights to women in Kuwait. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 131-144.
  - Zembylas, M., & Loukaidis, L. (2018). Emerging relationships between religious education and citizenship education: Teachers' perceptions and political dilemmas in Cyprus. *British Journal of Religious Education*, 40(2), 169-181.